

مولفه‌های مؤثر بر ارتقای سرمایه اجتماعی ایران در دفاع مقدس

بهمن کارگر^۱، پژمان پورجباری^۲، مهدی امیریان^۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۱۸

چکیده:

با توجه به شدت یافتن جنگ ترکیبی و شناختی علیه انقلاب اسلامی، ارتقای سرمایه اجتماعی انقلاب اسلامی بیش از پیش ضرورت یافته است. این امر بدون شک، نیازمند بهره‌گیری از تجارب ارزشمند دوران دفاع مقدس به مثابه الگوی تمام‌نمای بهره‌مندی حداکثری از سرمایه اجتماعی ملت ایران است. در این راستا بازشناسی و اولویت‌دهی مولفه‌های اثرگذار بر ارتقای سرمایه اجتماعی در دوران دفاع مقدس لازم و ضروری به نظر می‌رسد. پژوهش حاضر مولفه‌های مؤثر بر ارتقای سرمایه اجتماعی ایران در دفاع مقدس را مبتنی بر دیدگاه‌های صاحب‌نظران فرهنگی و اجتماعی در قالب پیمایش پرسش‌نامه‌ای با حجم نمونه ۳۷ نفر، استخراج نموده و بر اساس روش تحلیل شبکه‌ای سوپردسیژن، میزان تأثیر آن‌ها را اولویت‌دهی و رتبه‌بندی کرده است. در این مقاله نتیجه‌گیری شده است که به ترتیب اثرگذاری مولفه ارزش‌ها، دین (مذهب) و ایدئولوژی، اعتماد اجتماعی، مشارکت اجتماعی، انسجام اجتماعی و در نهایت روابط متقابل اجتماعی، مولفه‌های اصلی ارتقای سرمایه اجتماعی در دوران دفاع مقدس بوده‌اند و می‌بایست برای ارتقای سرمایه اجتماعی امروز انقلاب اسلامی مورد توجه و اهتمام جدی قرار گیرند.

واژگان اصلی: سرمایه اجتماعی، دفاع مقدس، جنگ ایران و عراق، مشارکت اجتماعی.

مقدمه

جنگ تحمیلی با همه مصائب و مشکلات و ویرانی‌ها، سبب شد در بحبوحه تنگناهای اقتصادی، روانی و اجتماعی، شکل خاصی از روابط اجتماعی شکل بگیرد. این شکل خاص از روابط اجتماعی و هنجارها و ارزش‌های ناشی از آن، سرمایه اجتماعی برای ایران در حال جنگ محسوب می‌شد. این جنگ یک واقعه کم‌نظیر در تاریخ معاصر ایران بود که با نبردها، وقایع و رویدادهای دیگر، هم به دلیل وسعت و شدت و هم به علت اشتیاق مردم جهت شرکت در جبهه‌های نبرد تفاوت دارد.

در دوران هشت‌ساله دفاع مقدس با اولویت یافتن گرایش‌های جمع‌گرایانه در عرصه عمومی، منافع فردگرایانه کمتر امکان بروز یافتند. روحیه همیاری، اعتماد متقابل، ایثار، مقاومت و مسائلی از این دست در فضای عمومی جامعه به‌عنوان ارزش شناخته شدند. این شکل خاص از روابط اجتماعی تحت عنوان سرمایه اجتماعی یاد می‌شود.

وجود سرمایه اجتماعی در جامعه، به لحاظ شکل و ماهیت روابط اجتماعی (هنجارهای اعتماد و همیاری) و به‌واسطه تراکم در روابط اجتماعی و روابط بین‌گروهی، سوگیری ارزش‌های عام‌گرایانه را جایگزین ارزش‌های خاص‌گرایانه می‌کند و از سوی دیگر با شکل‌گیری هنجارهای اعتماد و همیاری از طریق گسترش روابط اجتماعی در شبکه‌ها، مانع بروز فردگرایی در اشکال منفی آن می‌شود. هدف این مقاله بررسی عوامل و مولفه‌های مؤثر بر ارتقای سرمایه اجتماعی ایران در دفاع مقدس است.

۱. کلیات

۱-۱. بیان مسئله

با شروع جنگ تحمیلی و قرارگرفتن جامعه در تنگنای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی، نظام سیاسی نوپای جمهوری اسلامی با تهدید جدی روبه‌رو شد. این در حالی بود که نظام سیاسی از مشروعیت قابل توجهی در بین مردم برخوردار بوده و داعیه مردمی بودن داشت. همین پابندی به‌نظام جمهوری اسلامی با ویژگی مردمی بودن، از اصلی‌ترین دلایل زایش سرمایه اجتماعی در طول جنگ محسوب می‌شد. این شکل خاص از روابط اجتماعی که شبکه‌های آن در گستره جامعه نفوذ پر قدرتی به دست آورد، جنگ را از حالت نظامی و کلاسیک خارج ساخت و یک

جنگ تمام‌عیار مردمی پایه را رغم زد. قدرت‌های بزرگ بر این باور بودند که نظام سیاسی ایران با تجاوز خارجی و افزایش شکاف‌های داخلی به دلیل تکثر قومیتی و مذهبی از پا خواهد افتاد. اما با گذشت زمان، شرایط به گونه دیگری رقم خورد. شکاف‌های قومی و مذهبی نه تنها تشدید نشد، بلکه در نتیجه درهم‌تنیدگی روابط اجتماعی، منجر به شکل‌گیری سرمایه اجتماعی شد که یکی از دلایل شکل‌گیری روحیه مقاومت و ایثار در دفاع مقدس بود. براین اساس، تمام خرده‌فرهنگ‌ها و اقلیت‌ها در یک صف واحد روبه روی دشمن متحد ایستادگی کردند. در این میان شناسایی مولفه‌های اصلی شکل‌دهی سرمایه اجتماعی و بررسی میزان تأثیر هرکدام از آنها، نیروهای مسلح را قادر خواهد ساخت تا در برابر جنگ ترکیبی دشمن قادر باشد تا این سرمایه اجتماعی را حفظ و تقویت نموده و پایداری ملی را ارتقا بخشد. در همین راستا در قالب مطالعات کتابخانه‌ای و پیمایش خبرگان به این امر پرداخته خواهد شد.

۲-۱. اهمیت و ضرورت تحقیق

باتوجه به تهدیدات داخلی و خارجی و جنگ ترکیبی علیه انقلاب اسلامی ارتقای سرمایه اجتماعی انقلاب اسلامی با بهره‌گیری از مولفه‌های اثرگذار ارتقای سرمایه اجتماعی در دوران دفاع مقدس لازم و ضروری به نظر می‌رسد.

در صورت عدم شناسایی و اولویت‌دهی به این مؤلفه‌ها صدمات جبران‌ناپذیری به پیکره سرمایه اجتماعی انقلاب اسلامی وارد خواهد شد.

۳-۱. پیشینه تحقیق

فاقد پیشینه با همین عنوان است.

۴-۱. سؤال‌های تحقیق

سؤال اصلی: مولفه‌های مؤثر بر ارتقای سرمایه اجتماعی ایران در دفاع مقدس کدام است؟

سؤال فرعی: میزان تکثیر و نظام اولویت مولفه‌های مؤثر بر ارتقای سرمایه اجتماعی ایران در

دفاع مقدس چیست؟

۵-۱. هدف‌های تحقیق

۱-۵-۱. هدف اصلی

بازشناسی مولفه‌های مؤثر بر ارتقای سرمایه اجتماعی در دفاع مقدس برای بهره‌گیری در

جنگ‌های آینده

۱-۵-۲. هدف‌های فرعی

اولویت‌شناسی مولفه‌های ارتقای سرمایه اجتماعی در نیروهای مسلح

ایجاد ادبیات مشترک در حوزه سرمایه اجتماعی برای نیروهای مسلح

۱-۶. روش‌شناسی تحقیق

پژوهش حاضر در زمره تحقیقات تاریخی و از نوع توصیفی - پیمایشی است و تلاش دارد تا با استفاده از منابع موجود مولفه‌های مؤثر بر ارتقای سرمایه اجتماعی ایران در دفاع مقدس را مبتنی بر دیدگاه‌های صاحب‌نظران در قالب پیمایش پرسش‌نامه‌ای بررسی و ارزیابی نماید. در ابتدا مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی از طریق مطالعات کتابخانه‌ای احصاء و استخراج شده و پس از جمع‌بندی در قالب پرسش‌نامه در اختیار جامعه خبرگی پژوهش قرار گرفت. جامعه آماری این تحقیق شامل ۴۰ نفر از اساتید و مدیران حوزه فرهنگی و اجتماعی یکی از سازمان‌های نیروهای مسلح است که با در نظر گرفتن تخصص و تجربه لازم در حوزه فرهنگی و سرمایه اجتماعی و با تحصیلات کارشناسی ارشد و دکتری، به شکل قضاوتی انتخاب شدند. حجم نمونه نیز بر اساس فرمول کوکران ۳۷ نفر تعیین گردید. ابزار گردآوری در این پژوهش منابع کتابخانه‌ای شامل کلیه پژوهش‌های مرتبط با سرمایه اجتماعی و دفاع مقدس است.

۲. ادبیات و مبانی نظری تحقیق

۲-۱ مفهوم سرمایه اجتماعی

مفهوم سرمایه اجتماعی، نخستین بار در سال ۱۹۹۰ از سوی جامعه‌شناسان فرانسوی و آمریکایی مانند توکویل، بوردیو، کلمن و پاتنام مطرح شد؛ اما به‌طور کلی ادبیات مربوط به سرمایه اجتماعی در غرب بسیار پراکنده و گهگاه متناقض است.

به باور بوردیو سرمایه اجتماعی جمع منابع بالقوه و بالفعلی است که نتیجه مالکیت شبکه بادوامی از روابط نهادی شده بین افراد و به عبارت ساده‌تر، عضویت در گروه برای دستیابی به منابع آن گروه است (چلبی، ۱۳۷۵: ۲۳).

فوکویاما سرمایه اجتماعی را مجموعه معینی از هنجارها یا ارزش‌های غیررسمی تعریف کرد که محصول تعاملات اجتماعی است و امکان کمک به بهزیستی مدنی و اقتصادی جامعه را فراهم می‌کند (مؤیدفر، ۱۳۹۰: ۱۴).

پاتنام نظریه‌پرداز مشهور حوزه سرمایه اجتماعی معتقد است که شبکه‌ها دارای ارزش است و سرمایه اجتماعی به ویژگی‌های سازمان اجتماعی از قبیل شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد اشاره دارد که هماهنگی و همکاری برای کسب سود متقابل را آسان می‌کند (علینی، ۱۳۹۱: ۳۹).

سرمایه اجتماعی در میان جامعه شناسان امریکایی، روابط دوجانبه، تعاملات و شبکه‌هایی است که در میان گروه‌های انسانی پدیدار می‌شود و سطح اعتمادی که در میان گروه و جماعت خاصی به‌عنوان پیامد تعهدات و هنجارهایی پیوسته با ساختار اجتماعی، یافت می‌شود. در مقابل، جامعه شناسان اروپایی این مفهوم را در بررسی این موضوع به کار می‌گیرند که چگونه تحرک پیوندهای مربوط به شبکه‌های اجتماعی سلسله مراتب اجتماعی و قدرت تمایز یافته را تقویت می‌کند. (مؤیدفر، ۱۳۹۰: ۱۵).

ولکوک نیز سرمایه اجتماعی را به سه دسته تقسیم نموده است.

۱- سرمایه اجتماعی درون‌گروهی: این سرمایه با پیوستگی قوی شناخته می‌شود؛ مانند پیوستگی‌های میان اعضای خانواده یا میان اعضای یک گروه قومی.

۲- سرمایه اجتماعی بین‌گروهی: این سرمایه با پیوندهای ضعیف و کم عمقتر شناخته می‌شود که پیوندهای بین‌گروهی را موجب می‌شود؛ مانند همکاری‌های تجاری، دولتی با گروه‌های قومی مختلف

۳- سرمایه اجتماعی اتصالی: این سرمایه به روابط عمودی اشاره دارد که به افراد کمک می‌کند به منابع نهادهای رسمی برای توسعه اقتصادی و اجتماعی دسترسی داشته باشند. (بیراوری، ۱۳۸۸: ۱۱۲-۱۱۱)

برخی نظریه‌های مطرح در سرمایه اجتماعی را بر اساس سطح تحلیل به سه رهیافت فردمحور، اجتماع‌محور و تلفیقی دسته‌بندی کرده‌اند. در رهیافت فردمحور، سرمایه اجتماعی در سطح خرد یا فردی و به عنوان ابزار دسترسی افراد، خانواده‌ها یا گروه‌های کوچک به منافعشان در نظر گرفته می‌شود. در مقابل رهیافت فردمحور، رهیافت اجتماع‌محور قرار دارد. در این رهیافت، واحد و سطح تحلیل، اجتماع (گروه، اجتماع، منطقه، ملی و بین‌المللی) است؛ چون ماهیت و میزان پیوندهای متقاطع و مشارکت گروه‌ها را در شبکه‌های غیررسمی و سازمان‌های مدنی رسمی نشان می‌دهد. رهیافت تلفیقی به تلاش‌های گسترده‌ای اشاره دارد که برای رفع دوگانگی دو رهیافت فردمحور و جامعه محور در مفهوم‌سازی سرمایه اجتماعی صورت گرفته است. (فصیحی، ۱۳۸۹: ۱۳۸ - ۱۳۵)

در جدول شماره ۱ خلاصه مهم‌ترین نظریات سرمایه اجتماعی همراه با سطح تحلیل ارائه شده است:

جدول ۱: تعاریف سرمایه اجتماعی و سطوح تحلیل

صاحب‌نظر	تعریف	کارکرد/هدف	سطح تحلیل
پاتنام	شبکه‌های روابط اجتماعی که ویژگی آنها هنجارهای اعتماد و همیاری است.	آسان‌سازی کنش جمعی و کسب منفعت متقابل	مناطق، اجتماعات در مقیاس‌های ملی و بین‌المللی
بورديو	منابع که دسترسی به کالای جمعی را فراهم می‌سازد.	مولد سرمایه اقتصادی	رقابتهای طبقاتی
کلمن	جنبه‌هایی از ساختار اجتماعی که کنشهای منطقی را آسان می‌سازد.	تولید سرمایه انسانی	افراد در زمینه خانوار و دیگر اجتماعات
لین	دسترسی و استفاده از منابع نهفته در روابط و شبکه‌های اجتماعی	تولید منابع قدرت و حفظ آنها	افراد در شبکه‌ها و ساختارهای اجتماعی
فوکویاما	مجموعه هنجارها یا ارزشهای غیررسمی	ترویج تعاون و همکاری و کارایی اقتصادی	جوامع و فرهنگها
بیکر	منابعی که از طریق شبکه‌های فردی یا سازمانی در دسترس است.	تقویت بده بستان و کنش متقابل	گروه‌ها و سازمانها
ولکوک و نارایان	شبکه‌ها و همگرایی بین بخشهای مختلف	تقویت ارتباط و استفاده بهینه از منابع	محلی و ملی
کاکس	پوشه‌های بین مردم که شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد اجتماعی را موجب می‌شود.	آسان‌سازی هماهنگی و تعاون	افراد در رسانه‌های داوطلبانه
پاکستون	پیوستگی عینی و ذهنی بین افراد	افزایش ظرفیت و توان کنش	خرد و کلان
ترنر	نیرویی که توان توسعه اقتصادی را در جامعه از طریق روابط اجتماعی افزایش می‌دهد.	توسعه اقتصادی بهینه توان جمعی تولید	خرد، میانه، کلان

۲-۲. ادبیات نظری در خصوص سرمایه اجتماعی و دفاع مقدس

در راستای پژوهش حاضر، پژوهش‌های مختلفی انجام شده که هر یک از زاویه متفاوتی موضوع را مورد بررسی قرار داده‌اند. در این بخش مهم‌ترین آثار منتشر شده با موضوع سرمایه اجتماعی در دفاع مقدس معرفی می‌شود.

بررسی نقش و تحولات سرمایه اجتماعی جامعه ایران در دوران دفاع مقدس (کریمی، ۱۳۸۹) در این مقاله درهم‌تیدگی روابط اجتماعی در چارچوب نظریه سرمایه اجتماعی در دهه شصت تحلیل شده است. نگارنده بر این باور است که حمله ارتش عراق به ایران واکنش مردم ایران را در پی داشت و با افزایش کارکرد روحیه جمع‌گرایی و نفی روحیه فردگرایی، شکافهای قومی و مذهبی در ایران کم‌رنگ شد.

بررسی نقش سرمایه اجتماعی در پیروزی عملیات‌های جنگ تحمیلی (شهرام نیا و خدابی ۱۳۸۸) در این مقاله نقش و تأثیر مثبت سرمایه اجتماعی در ارتش و سپاه در هشت سال دفاع مقدس ارزیابی شده است و راهکار تقویت آن در نیروهای مسلح ارائه شده است.

بررسی عوامل جهت‌دهنده سرمایه اجتماعی در دوران دفاع مقدس (مولایی آرانسی و باقری کنی ۱۳۹۵) در این مقاله با مصاحبه با ۱۶ نفر از فرماندهان و رزمندگان دوران دفاع مقدس و با استفاده از روش داده‌بنیاد عوامل جهت‌دهنده سرمایه اجتماعی در دوران دفاع مقدس تبیین شده است و ۵۹ مفهوم اصلی استخراج شده که در قالب یازده مقوله زیر طبقه‌بندی شده است.

ردیف	مقولات	مفاهیم
۱	رهبری و ولایت حضرت امام(ره)	ولایت حضرت امام، تدبیر و بصیرت حضرت امام(ره)، هدایتگری حضرت امام(ره)، الهی بودن حضرت امام(ره)، آماده‌سازی، مردمی بودن حضرت امام(ره)
۲	اعتقادات و باورهای دینی	ولایت‌پذیری، عاشورا، مهدویت، ایمان به خدا، دینمداری، شهادت، فرهنگ جهاد، دفاع از کشور، مقبولیت و مشروعیت حکومت، دفاع از انقلاب، تکلیف‌گرایی، عدالت، اعتماد به نظام اسلامی
۳	صفات روحی مردم	روحیه حماسی، امید، عشق، عقلانیت اقتصادی، ترس، از خودگذشتگی، بصیرت، عافیت‌طلبی، اعتماد، رشد معنوی، صمیمیت و ارتباطات نزدیک، ابهام، آگاهی مردم
۴	نهادهای اجتماعی مذهبی	خانواده، پایگاه بسیج، مسجد، شبکه‌های اجتماعی مذهبی، نماز جمعه
۵	فضای سیاسی	وحدت، اختلافات سیاسی
۶	مدیریت سیاسی - نظامی	توانمندی و تدبیر فرماندهان، تدبیر مسئولان، تبلیغات، صداقت مسئولان، نفاق، هدایتگری روحانیت، رفتار مسئولان
۷	وضعیت جنگ	گسترش جنگ، فتح و پیروزی، از بین رفتن توازن قوا، تجهیزات، میدان عملیات، اقتصاد جنگ
۸	عوامل خارجی	دخالت بیگانگان
۹	فضای جامعه	فضای روحانی و معنوی، فضای روانی
۱۰	امداد الهی	یاری خداوند
۱۱	عوامل طبیعی	اقتضائات دوره‌ای جامعه

تبیین الگوی سرمایه اجتماعی بر اساس اندیشه مقام معظم رهبری (علی‌عابدینی و همکاران، ۱۳۹۸) این مقاله با استفاده از روش داده‌بنیاد به بررسی بیانات مقام معظم رهبری در خصوص سرمایه اجتماعی پرداخته است و به مؤلفه‌هایی همچون احساس مسئولیت، اعتماد و مشارکت اشاره کرده است.

تأثیر سرمایه اجتماعی بر میزان عملکرد کارکنان سازمان‌های نیروهای مسلح (غلامرضا نصیرپور و یاسر شیخ‌ویسی، ۱۳۹۲) در این مقاله بر مؤلفه‌های اعتماد، مشارکت و شبکه روابط متقابل اجتماعی تأکید شده است.

۳. یافته‌های تحقیق و تجزیه و تحلیل آن‌ها

۳-۱. مولفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی

مؤلفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای در شش بخش اصلی زیر قابل جمع‌بندی است:

۱ - مشارکت اجتماعی

درگیری ذهنی و عاطفی اشخاص در موقعیت‌های گروهی است که آنان را برمی‌انگیزد تا برای دستیابی به اهداف گروهی یکدیگر را یاری نمایند و در مسئولیت کار، شریک شوند. تعدد و گستردگی سازمان‌های محلی و غیردولتی در یک جامعه، بیانگر وجود مشارکت اجتماعی در آن جامعه است. مشارکت و همیاری به‌عنوان حوزه‌های تولیدکننده سرمایه اجتماعی، بُعدی است که بیشترین توجه را به خود معطوف کرده است (رحمتی و ملایی، ۱۳۸۹: ۲۵۵)

۲ - اعتماد اجتماعی

اعتماد، روح سرمایه اجتماعی بوده و مهم‌ترین عامل است. در ارتباط بین افراد بوده و بر اساس کامیابی و موفقیت افراد، صداقت و اشتراک اطلاعات و خوبی کردن به یکدیگر بنا شده است. اعتماد اجتماعی برگرفته از عدالت و برابری بوده و امنیت اجتماعی زاینده آن‌ها است.

۳ - روابط متقابل اجتماعی

روابط متقابل اجتماعی از مؤلفه‌های بنیادین سرمایه اجتماعی است. ارتباط بین افراد، گروه‌ها یا آحاد جامعه که بر اساس تفاهم، همکاری و دوستی یا تقابل، تنش، دشمنی و یا همسازی و انطباق باشد، روابط متقابل اجتماعی (تعاملات) می‌گویند. برقراری ارتباط متقابل فقط به دلیل شناخت مستقیم افراد از یکدیگر نیست، بلکه در جهت به دست آوردن منافع دو طرفه و دو جانبه می‌باشد. (شهرام‌نیا و خدای، ۱۳۸۸: ۱۵)

۴ - انسجام اجتماعی

انسجام اجتماعی ناشی از وجود اشتراکات سیاسی، نظامی، فرهنگی و یا ایدئولوژیک است که در سالیان متمادی شکل می‌گیرد. همبستگی، انسجام و یکپارچگی ملی به افزایش قدرت ملی می‌انجامد. انسجام، کارکردهایی مانند جلوگیری از گرایش اقلیت‌های ملی و مذهبی به بیگانگان، تقدم منافع ملی بر منافع فردی و گروهی، افزایش مشارکت سیاسی مردم را نیز دارد. (شیرودی، ۱۳۸۵: ۱۵۷)

انسجام وقتی رخ می‌دهد که عواطف افراد به وسیله نمادهای فرهنگی تنظیم شوند،

جایی که افراد متصل به جماعت و اجتماعی شده باشند، جایی که کنش‌ها تنظیم شده و به وسیله هنجارها هماهنگ شده‌اند (منظور و یادی‌پور، ۱۳۸۷: ۱۵۰)

۵- ارزش‌ها

ارزش‌ها معیارهای مشترک فرهنگی هستند که به‌موجب آن‌ها، قدر و اهمیت اخلاقی یا زیباشناختی، نظری و یا عقلی چیزهایی که موضوع آرزو یا نیاز و یا برداشت‌های افرادند، تعیین و سنجیده می‌شود. به‌طور کلی، ارزش‌ها بیانگر آنچه خوب، پسندیده و درست، یا بد، ناپسند و نادرست در هر فرهنگ است و مسائلی چون: اعتماد، صداقت، هم‌دردی، مشارکت مردمی، شهادت طلبی و ایثار را شامل می‌شوند. (کشیشیان، ۱۴۰۰: ۴۴)

۶- دین (مذهب) و ایدئولوژی

دین یکی از مؤلفه‌های اساسی سرمایه اجتماعی در ابعاد فرهنگی است. برخی از مذاهب و ادیان با ترویج ارزش‌هایی نظیر: ایثار، صداقت، مشارکت، تعاون و... موجبات ارتقای سرمایه اجتماعی را در میان پیروان خود فراهم می‌کنند. در جوامع مذهبی، زمینه رشد سرمایه اجتماعی فراهم‌تر است. زیرا هرچه ارزش‌های دینی، فرهنگی و اخلاقی تقویت شود، رفتار افراد پیش‌بینی پذیرتر خواهد بود. همچنین نکته مهم در مذهب، ترویج اعتماد است که این اعتماد، شالوده و بن‌مایه سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهد و بدون آن سرمایه اجتماعی معنا و مفهومی ندارد. هر مذهب، فارغ از آنچه در جهان واقعی باشد، معتقدین خود را به اعتماد فرامی‌خواند و با ارائه یک جهان‌بینی، سعی می‌کند محیط دینی را قابل اطمینان معرفی نماید (ردادی، ۱۳۸۹: ۱۱۰)

۳-۲. بازشناسی مولفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی در دفاع مقدس

مشارکت اجتماعی در دفاع مقدس

دفاع مقدس یکی از عرصه‌های حضور طیف‌های متفاوت و گوناگون جامعه ایرانی در جنگ تحمیلی بود که بیانگر مشارکت همه جانبه افراد ملت از هر قشری، در راستای دفاع از کیان ملی و ارزش‌های انقلاب اسلامی بود. حضور فردفرد ملت در جبهه‌های نبرد، نشان از روحیه همکاری و هم‌نواپی در مواقع حساس و بحرانی در جهت نیل به اهداف و منافع ملی بود. اعزام‌های یک‌صد هزار نفری، کمک‌های مردمی به جبهه‌ها و تحمل سختی‌ها و مشکلات زندگی در کنار حمایت از جبهه‌ها از این منظر تفسیر می‌شود. واقعه هشت سال دفاع مقدس را می‌توان آزمونی برای همبستگی ملی و تجلی اراده و روحیه ملی قوی ایرانیان دانست. نتیجه اینکه، ظهور روحیه

ملی در افکار عمومی عاملی است که بدون حمایت آن هیچ دولتی قادر نخواهد بود سیاست‌های خود را به طور مؤثر دنبال کند. (حسین‌پور پویان، ۱۳۸۹: ۲۷۳)

بر اساس نظریه سرمایه اجتماعی، افرادی که آگاهانه دست به مشارکت در امور عمومی می‌زنند، سبب افزایش بهره‌وری در این امور می‌شوند. این حضور داوطلبانه، افزایش خلاقیت، بازدهی، خودشکوفایی، ایثارگری و روحیه مقاومت و شهادت را در طول جنگ به همراه داشت. اعزام داوطلبانه در فضای عمومی جامعه به‌عنوان یک ارزش مطرح می‌شود و در طول زمان، خود را تثبیت می‌کند. این ارزش، خود یک سرمایه اجتماعی است که فی‌مابین روابط افراد شکل گرفته است. نمونه‌های فراوان تغییر شناسنامه برای اعزام به جبهه برای رزمندگان فاقد سن قانونی اعزام و اعزام‌های بدون اطلاع قبلی خانواده، گواه این مطلب است که حضور داوطلبانه در جبهه برای رزمندگان به ارزش تبدیل شده و از سرمایه اجتماعی حضور در جبهه برخوردارند. در همین راستا، نهادهایی هم نقش سازماندهی و اعزام هدفمند این نیروهای اجتماعی را بر عهده می‌گیرند. از این دوره به بعد، شاهد حضور پررنگ‌تر بسیج و سپاه به‌عنوان نهاد هدایت‌کننده این نیروها در جنگ هستیم.

اعتماد اجتماعی در دفاع مقدس

سه‌گانه اعتماد به خداوند، اعتماد به خود و اعتماد به مردم، منشور سه‌وجهی و اصول اصلی دستگاه محاسباتی از منظر امام خمینی بود که در دفاع مقدس ظهور و بروز نمود. وجود حس فروتنی و تواضع فرماندهان نسبت به رزمندگان سبب می‌شد که بین آن‌ها اعتماد، دوستی و محبت، تشویق به اطاعت از قانون، ایجاد زمینه نظم‌پذیری و قانونمندی به وجود آید. حضور فرماندهان در جبهه‌ها و صمیمیت و تواضع آن‌ها، باعث شناخت همه افراد از آن‌ان به لحاظ روحيات و استعدادهایشان می‌شد؛ لذا هر کسی در هر جایی که مستعد بود، گمارده می‌شد. وقتی نیروهای مردمی، فرماندهان را که نقطه اتکای آن‌ها بودند، به عنوان یک یار صمیمی می‌شناختند و به آنان اعتماد می‌کردند، واضح است که وی را در غم و شادی خود شریک دانسته و از سوی دیگر شبکه‌های اعتماد میان نیروها و فرماندهان به وجود می‌آمد. بر اساس نظریه سرمایه اجتماعی، شکل‌گیری این وجه از روابط اجتماعی مبتنی بر اعتماد متقابل، نیازمند محیطی خاص است. در دوران هشت سال دفاع مقدس «جبهه» محیطی است که این نوع خاصی از روابط در بستر آن شکل می‌گیرد.

روابط متقابل اجتماعی

در هشت سال دفاع مقدس، حضور فرماندهان در جنگ و جبهه‌ها و صمیمیت و تواضع آن‌ها، باعث شناخت همه افراد به لحاظ روحیات و استعدادهای آن‌ها می‌شد و هر کسی در هر جایی که مستعد بود، گمارده می‌شد. این موضوع باعث شده بود تا افراد تلاش کنند اعتماد فرماندهان نسبت به خود را به حداکثر برسانند و در این راستا به ارتقای توانایی‌های خویش همت گمارند. از سوی دیگر، وجود حس فروتنی و تواضع فرماندهان نسبت به رزمندگان سبب می‌شد که بین آن‌ها اعتماد، دوستی و محبت، تشویق به اطاعت از قانون، ایجاد زمینه نظم‌پذیری و قانونمندی به وجود آید. وقتی سربازان، فرماندهان را که نقطه اتکای آن‌ها بودند، به عنوان یک یار صمیمی می‌شناختند و به آنان اعتماد می‌کردند، واضح است که وی را در غم و شادی خود شریک دانسته و از سوی دیگر شبکه‌های اعتماد میان خود سربازان، مانع از شکل‌گیری آنومی و بی‌هدفی در آن‌ها می‌شد (شهرام‌نیا و خدای، ۱۵:۱۳۸۸)

انسجام اجتماعی در دفاع مقدس

علی‌رغم حمایت‌های دو بلوک شرق و غرب از صدام، یک هویت منسجم مبتنی بر اصل "نه شرقی— نه غربی" در ایران شکل گرفت و جنگ تحمیلی به‌عنوان یک نیروی انسجام‌بخش در داخل ایران عمل کرد و مردم را اطراف رهبر خود گرد آورد. جنگ تحمیلی هیچگاه باعث جدایی در کشور نشد؛ بلکه اکثر قریب به اتفاق نیروهای سیاسی کشور، خواه به دلیل "دفاع از نظام، برآمده از انقلاب" یا به دلیل "دفاع از خاک وطن" یا به دلیل "مقابله با امپریالیسم آمریکا و شوروی" که تهاجم عراق را هم‌سو با منافع آن‌ها می‌دانستند، نیروهایشان و مردم را به مقابله با مهاجم فراخواندند. چارلز تیلی تصریح روشنی دارد مبنی بر اینکه "کشور جنگ را ساخت" و از آن پس "جنگ کشور را" و در مورد سرزمین ایران، این ادعا به مفهومی واقعی در دوران دفاع مقدس مصداق پیدا کرد (حسین‌پور پویان، ۲۷۳:۱۳۸۹)

ارزش‌های دفاع مقدس

جبهه، جامعه و گروهی است که افراد و اعضای آن از خانواده‌های مختلف شهرهای کشور، به طور موقت گرد هم آمده و خانواده جبهه را تشکیل داده‌اند؛ معمولاً اعضای این خانواده و جامعه با هم زندگی می‌کنند؛ تغذیه مشترک و گاهی خوراک مشابه دارند؛ در کنار ضوابط و مقررات رسمی، الگوهای رفتاری، اصطلاحات، شوخی‌ها و حتی ضابطه‌هایی به طور ناخودآگاه

به وجود می‌آید و بعد از مدتی این الگوهای رفتاری، اصطلاحات و ضابطه‌ها استقرار می‌یابند و حتی از طریق نهادهای رسمی بازتولید می‌شوند (روح‌الامینی، ۱۳۷۳: ۱۴۱). جبهه به‌عنوان محیط خاصی که در نتیجه جنگ تحمیلی شکل گرفت دارای ویژگی‌هایی منحصر به فردی بود:

— محیط خاص جبهه از نظر زیستی و تکنیکی؛

— محیط خاص جبهه از نظر موقعیت‌های ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی و نظامی،

— محیط خاص جبهه به‌عنوان محل تلاقی خرده‌فرهنگ‌ها، زبان‌ها و لهجه‌های مختلف؛

— محیط خاص جبهه از نظر نیاز به مشارکت در انجام امور و کار جمعی؛

— محیط خاص جبهه از نظر التزام به ارزش‌های اسلامی.

بنابراین، سرمایه اجتماعی، از نظر مکانی به جبهه و شرایط خاص به وجود آمده در آن تعلق دارد. در این رویکرد زمینه‌ای که سرمایه اجتماعی در آن شکل می‌گیرد جبهه است؛ رزمنده که در این میدان اجتماعی حضور دارد، دارای تشخیص و تمایز با سایر افراد عادی جامعه است. در این راستا، رزمندگانی که در دوران جنگ برای مرخصی و یا دیدار خانواده به محل سکونت خود باز می‌گشتند، از نظر افراد جامعه به دلیل برخورداری از این سرمایه اجتماعی بازشناسی می‌شدند و از تشخیص و تمایز خاصی برخوردار بودند. افراد می‌توانستند از نمادهای این افراد به دلیل زیست در محیط جبهه آنها را شناسایی کنند. عمده این نمادها برای یک رزمنده در دوران جنگ، نحوه لباس پوشیدن، استفاده از عبارات خاص و تحلیل الگوهای رفتاری بود که در محیط عادی اجتماع باعث تشخیص آنها می‌شد. حتی این سرمایه اجتماعی برای اعضای خانواده رزمنده و شهید هم تمایز و تشخیص اجتماعی در پی داشت؛ چنان‌که معمولاً همسایه‌ها و هم‌محل‌های یک رزمنده و شهید، معمولاً از جزئیات اعزام و وضعیت رزمنده در جبهه و یا تاریخ شهادت و محل شهادت، اطلاع داشتند و برای آنان احترام و شأن اجتماعی قائل بودند. سرمایه اجتماعی شکل‌گرفته، با واژه‌ها و نشانه‌های خاص خود در سطح جبهه و فراتر از آن در سطح اجتماع نمود پیدا می‌کند. واژه‌هایی چون برادر، پاسدار، بسیج، ایثارگر، شهید، فرزند شهید، خانواده شهید، تک، پاتک، جانباز، دفاع مقدس، آزاده و... بازتاب این واژه‌ها در سطح اجتماع خود را به شکل نام‌گذاری اماکن دولتی و غیردولتی، نام‌گذاری مناسبت‌ها و روزها مانند روز جانباز و میداین و کوچه‌ها و خیابان‌ها و میدان‌های شهری خود را نشان می‌دهد. نوع استفاده از واژه‌ها، ادبیات و نحوه برخورد افراد عادی اجتماع با رزمندگان در طول جنگ، همگی نشان‌دهنده برخورداری قشر رزمنده از سرمایه اجتماعی

است که با شأن و منزلت و قدرت اجتماعی همراه است:

نمایش جنگ‌افزارهای نظامی در اماکن عمومی شهرها؛

مزین شدن شهرها و خیابان‌ها به تمثال‌ها و پوسترهایی از شهدای جنگ؛

مجسمه‌سازی در میادین شهری از نمادها و سمبل‌های دفاع مقدس؛

تعبیه محلی جهت عبور جانبازان با ویلچر در معابر عمومی و خروجی ساختمان‌های عمومی؛

به‌وجود آمدن مکان‌هایی به نام مزار شهدا و «بهشت» برای دفن شهدا و برافراشته شدن پرچم

ملی در این مکان‌ها؛

رایج شدن استفاده از وسایل حمل‌ونقل مانند ویلچر و موتورسیکلت سه‌چرخ و تشخیص

برای استفاده‌کنندگان از این وسایل؛

رواج پوشاک‌هایی نظیر اورکت پاسداری، چفیه، شلوار جنگی؛ استفاده از این پوشاک برای

افراد جبهه نرفته نیز سرمایه اجتماعی افراد جبهه‌رفته را به ارمغان می‌آورد؛

اختصاص برنامه‌های ویژه در رسانه‌های گروهی به ارگان‌هایی مانند ارتش، بسیج و سپاه؛

اختصاص صفحات زیادی از مطبوعات به‌صورت ادواری یا مستمر به مباحث مربوط به جنگ.

معمولاً اعضای این جامعه و خانوار (جبهه) با هم زندگی می‌کنند، تغذیه مشترک و گاه

پوشاک مشابهی دارند. در کنار ضوابط و مقررات رسمی و مسلط جامعه که همگان مستلزم به

رعایت آن هستند، رفتارها، اصطلاحات شوخی‌ها و حتی ضابطه‌های به‌طور خودبه‌خود به

وجود می‌آید. در صورتی که آن جامعه برای مدت نسبتاً طولانی دوام یابد، آن کلمه‌ها، رفتارها و

شوخی‌ها عمومیت و استقرار می‌یابد (روح‌الامینی، ۱۳۷۳: ۱۴۱).

نکته‌ای که در نظام تعهدات شایان توجه است که خدمت انجام شده با پاداش ارائه شده هم

سطح نیست و این سرمایه اجتماعی است که باعث می‌شود سیستم، این بی‌قرینگی را تحمل کند.

موارد بسیاری از این بی‌قرینگی در روابط اجتماعی در جبهه گواه این مطلب است؛ مثلاً هنگامی که

رزمنده‌ای بدون اطلاع سایر هم‌زمان خود شبانه کفش‌های آنان را واکس می‌زند بدون اینکه

چشم‌داشتی داشته باشد و صدها مورد مشابه، نشانگر برابر نبودن سیستم خدمت و پاداش در جبهه

است. بسیاری از شهدا، آخرت‌گرایی و رضایت الهی را منبع کنش خود می‌دانستند و به همین

دلیل، بدون چشمداشت مادی به انجام امور برای سایر هم‌زمان خود مبادرت می‌ورزیدند.

دین (مذهب) و ایدئولوژی در دفاع مقدس

در ایدئولوژی اسلامی دوران دفاع مقدس، عناصری چون حضور مذهب در تمام امور فردی و اجتماعی، اصالت شرع، آخرت‌گرایی متأثر از نگاه این‌جهانی، آرمان‌گرایی، تکیه بر احساسات مذهبی، تقلید، ولایت‌فقیه، ضدیت با بیگانه و بازسازی گذشته (سنت) حضور پررنگی داشتند و در پیوند با اوضاع اجتماعی دوره جنگ، به‌ویژه نیمه اول جنگ، نقش خود را به‌عنوان عناصر جمع‌گرایانه به‌خوبی ایفا کردند و شکل‌گیری سرمایه اجتماعی را شکل دادند. اسلام به‌عنوان یک مذهب و مکتب الهی طی قرن‌های متمادی دین اکثریت قریب‌به‌اتفاق مردم ایران در همه‌جا و در همه اقصای اجتماعی بوده و در همه شئون زندگی این ملت حاکمیت داشته است (بهرامی، ۱۳۸۸: ۸۵).

با وقوع جنگ، مساجد، زیارتگاه‌ها و هیئت‌های مذهبی به‌عنوان پایگاه رواج ایدئولوژی اسلامی، نقش تعیین‌کننده‌ای در روند جامعه‌پذیری افراد ایفا کردند و باعث ترویج عناصر اصلی این ایدئولوژی شدند. در این بستر، دین توانست نقش اجتماعی ایفا کند و زمینه شکل‌گیری سرمایه اجتماعی در جبهه فراهم شد؛ بنابراین سرمایه اجتماعی جبهه به‌شدت از آرمان‌های اسلامی و ایدئولوژی شیعه متأثر است. به این معنا که باورها، اعتقادات، هنجارها، ارزش‌ها و رسوم اخلاقی آن، پیوستگی فراوانی با دین دارد و مناسک و شعائر دینی به حد وسیعی بر پا داشته می‌شود. بر اساس ارزش‌های حامل این سرمایه اجتماعی، سیاست باید بر پایه دین استوار باشد؛ به این معنی که حکومت واقعی منبعث از خداست و اینکه به پیامبر(ص) و امامان معصوم(ع) واگذار شده است. در زمان غیبت امام عصر(عج)، مسئولیت این حکومت به ولی‌فقیه داده شده است. بنابر اصول این سرمایه اجتماعی، مشروعیت جنگ از فرمان ولی‌فقیه نشئت می‌گیرد. متأثر از دفاع مقدس، عناصر مذهبی از تحرک و نقش اجتماعی بیشتری برخوردار شدند. یکی از عناصر این ایدئولوژی اسلامی شهادت بود. شهادت، یکی از والاترین سرمایه‌های اجتماعی محسوب می‌شد که نقش تعیین‌کننده‌ای در روند دفاع مقدس داشت. به‌نحوی که بنیان‌گذار جمهوری اسلامی آن را راه رضایت الهی تبیین می‌کند. در ایدئولوژی اسلامی، شهادت راهی است که بندگان خاص خدا برای رسیدن به جهان موعود انتخاب می‌کنند. گرایش مردم ایران به عاشورا و تعزیه‌خوانی حسینی، انعکاس نمایش عاطفی و مذهبی است که در آن شهادت به‌خاطر گسترش عدالت در جهان، امر بسیار پسندیده و مطلوبی تلقی می‌شود (مصلی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۲۴۲).

روحیه شهادت طلبی ناشی از آموزه‌های مذهب شیعه است و بر اساس روح حماسی ایرانیان در دوره‌های مختلف بازتولید می‌شود. برگزاری مراسم آیینی تاسوعا و عاشورا در جبهه‌ها، نشان‌دهنده تقدس حضرت امام حسین(ع)، واقعه کربلا و روحیه ایثار و فداکاری برای رزمندگان بوده است. براین اساس، واقعه عاشورا حس قیامت‌نگر رزمندگان را برای کنش جمعی تحریک می‌کرد. به این ترتیب شهادت امام حسین(ع) و واقعه عاشورا را می‌توان نماد روحیه شهادت طلبی میان رزمندگان دانست. در ایدئولوژی اسلامی، شهادت به معنای ایثار (فداکردن خود برای دیگران) فراگیر (حتی جان) برای تحقق وعده الهی، در مقابله با قدرتی است که مشروعیتی ندارد. در چارچوب این ایدئولوژی اسلامی، دفاع مقدس شباهت بسیاری با واقع کربلا دارد که وجوه این شباهت‌ها را با دفاع مقدس در چارچوب ایدئولوژی اسلامی بررسی می‌کنیم. مقصود از بررسی وجوه این شباهت‌ها، وجود روح جمع‌گرایانه در برداشت رزمندگان دفاع مقدس از عاشورا است که یکی از علل اصلی پدید آمدن سرمایه اجتماعی شهادت است. در چهارچوب این گفتمان، اندک درنگ و تأملی در شعارها، وصیت‌نامه‌ها، عملیات‌ها، نام عملیات‌ها، شب‌های عملیات، نامه‌ها، مزارنوشته‌ها، سخنان امام (رحمه الله علیه)، خانواده شهدا، خاطرات، تابلونوشته‌ها و همه مظاهر و جلوه‌های جبهه‌ها نشان می‌دهد که می‌توان پیوند شگفت و قابل مطالعه‌ای میان این دو واقعه تاریخی یافت (سنگری، ۱۳۸۰: ۲۴-۲۵).

۳-۳. جامعه آماری بررسی خبرگانی مولفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی در دفاع مقدس

مدرك تحصیلي	فراواني	سابقه خدمتي	فراواني
دكترى	۲۰	۱۹-۱۵	۱۴
كارشناسى ارشد	۱۷	۲۵-۲۰	۱۶
		۲۵ سال به بالا	۷

۳-۴. نتایج آماری بررسی خبرگانی مولفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی در دفاع مقدس
برای تعیین پایایی ۳۷ پرسش‌نامه از معیار نرخ ناسازگاری استفاده شد که به وسیله نرم‌افزار «Super Decision» محاسبه و مقدار آن ۰,۰۱۴ تعیین شد که نشانگر ثبات بالا در سنجش موضوع در داده‌های آماری تحقیق است. میزان تأثیر و فراوانی پاسخ دهندگان به پرسش‌نامه در قالب جدول زیر است.

اولویت	تأثیر نسبی	میزان تأثیر				مؤلفه سرمایه اجتماعی	
		خیلی کم	کم	متوسط	زیاد		
۴	۰,۱۲۲	۰	۰	۲	۱۳	۲۲	مشارکت اجتماعی
۲	۰,۱۲۷	۰	۰	۵	۱۱	۲۱	دین (مذهب) و ایدئولوژی
۶	۰,۱۰۱	۰	۵	۱۰	۱۱	۱۱	روابط متقابل اجتماعی
۵	۰,۱۲۰	۰	۰	۶	۱۴	۱۷	انسجام اجتماعی
۱	۰,۱۲۹	۰	۰	۰	۴	۳۳	ارزش‌ها
۳	۰,۱۲۵	۰	۰	۳	۹	۲۵	اعتماد اجتماعی

نتیجه‌گیری

باتوجه به سؤال اصلی پژوهش که مولفه‌های مؤثر بر ارتقای سرمایه اجتماعی ایران در دفاع مقدس کدام است اکنون به شش مؤلفه زیر می‌توان اشاره نمود:

در پاسخ به سؤال فرعی که میزان تأثیر و نظام اولویت مولفه‌های مؤثر بر ارتقای سرمایه اجتماعی ایران در دفاع مقدس چیست؟ می‌توان گفت نظام اولویت‌دهی به آنها بر اساس نظر خبرگان عبارت است از:

در دوران دفاع مقدس به جهت شرایط بحرانی و بسترهای قومی و مذهبی جامعه ایران با نفی فردگرایی و ترویج عمل جمعی و جمع‌گرایی، درهم‌تنیدگی روابط اجتماعی و بافت اجتماعی جامعه ایران دستخوش تغییر شد. این درهم‌تنیدگی در روابط اجتماعی باعث افزایش انسجام و وحدت ملی و کاهش تضادهای قومی و مذهبی شد و افراد جامعه را در مقابل دشمن متحد ساخت. نتیجه این درهم‌تنیدگی روابط اجتماعی، مشارکت همه‌جانبه ایرانی‌ها از تمام اقوام و ادیان در دفع تجاوز و تعاون و همکاری در کارها بود. با کم‌رنگ‌شدن زمینه‌های اختلافات داخلی، روحیه حفظ وحدت ملی و میهن‌پرستی شکل گرفت؛ کمک‌های مالی و حضور در جبهه‌ها در دوره هشت‌ساله دفاع مقدس، همه حکایت از انسجام ملی، روانی و فرهنگی ایرانیان صرف‌نظر از هر دین و قومی دارد.

سرمایه اجتماعی پدیدآمده در طول دفاع مقدس، زمینه افزایش کارایی نیروها و شکل‌گیری روحیه مقاومت و ایثار در میان رزمندگان شد. این سرمایه اجتماعی در بسیاری از موارد متأثر از ایدئولوژی اسلامی و اقتباس از اسلام و به‌ویژه فرهنگ عاشورا بود که در طول جنگ از عوامل اصلی زایش سرمایه اجتماعی بود. مفهوم و فرهنگ شهادت یکی از ارزشمندترین سرمایه‌های اجتماعی بود که در جنگ متولد شد و روحیه مقاومت مردمی را آن چنان تقویت نمود که روند جنگ را به کلی متحول نمود.

اساساً، بقا و دوام یک جامعه و کشور آن هم در شرایط بحرانی جنگ، منوط به عاملی نرم‌افزاری، غیرعینی و ذهنی است که این عامل را سرمایه اجتماعی نام نهاده‌اند. از منظر صاحب‌نظران، شاخص «اعتماد» پایه اصلی سرمایه‌اجتماعی در کنار مؤلفه‌های دیگری مانند مشارکت، همبستگی، وفاق و

مسئولیت پذیری است که با تأثیرگذاری بر شاخص‌های فرهنگی یک جامعه و مخصوصاً جوامع اسلامی مانند ایران، همچون نظام ارزش‌ها و هنجارها، مذهب و ایدئولوژی، رهبری و... را در جهت تأمین و تضمین امنیت ملی بسیج کرده و عناصری حیات‌بخش مانند ایثار و شهادت‌طلبی، صداقت، توکل به خدا و رهبری، استواری و سرافرازی، برادری و گذشت، اخلاص و اعتماد به نظام اسلامی و تکلیف‌گرایی را برای مقابله با تهدیدات و تجاوزات به میدان آورد. تجربه هشت سال دفاع مقدس، ایستادگی و پایداری ملت ایران از هر طبقه، نژاد، طیف، سن و جنسی را نشان داد که اگر نظام سیاسی و حاکمیت، در دل آحاد جامعه جایگاهی داشته باشند، هیچ نیرو و دشمنی یارای آسیب رساندن به حاکمیت، کیان اسلام و سرزمین ایران را نخواهد داشت. بی‌تردید حماسه ملت ایران در جنگ تحمیلی نشان داد که روحیه ایثار و شهادت در قلوب آحاد ملت جا دارد، عزت‌پذیری و ذلت‌پرهیزی، صفا و اخلاص و شورحسینی، شناخت وظیفه و عمل به تکلیف، تلاش برای طلب رضایت پروردگار یگانه، صبر و استقامت در راه هدف، از مهم‌ترین آثاری بودند که از عنصر مهم و تأثیرگذار سرمایه اجتماعی عاید گردید و حقیقتاً اگر این عنصر مهم و حیاتی در بین آحاد ملت شریف به‌ویژه در بین جوانان غیور این مرزوبوم وجود نداشت نه انقلاب اسلامی به پیروزی می‌رسید و نه بعد از پیروزی انقلاب اسلامی توان مقابله در مقابل خیل عظیم دشمنان و خصم بعثی فراهم می‌شد. تجربه ارزشمند سرمایه اجتماعی در دوران دفاع مقدس باعث شد که امنیت ملی ایران در مواجهه با تهدیدات و بحران‌های داخلی و خارجی ارتقا یابد.

منابع

- اختر محققى، مهدى (۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی، تهران: نشر اختر محققى.
- بهرامی، قدرت‌الله و نظریور، مهدى (۱۳۸۸). انقلاب اسلامی و انقلاب‌های جهان، قم: انتشارات زمزم هدایت.
- تاج‌بخش، کیان (۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی اعتماد دموکراسی، تهران: نشر شیرازه.
- حسین‌پور پویان، رضا (۱۳۸۹). بسیج و کاربرد قدرت نرم در دوران هشت‌سال دفاع مقدس، تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
- رحمتی، محمدحسین و ملایی، مصطفی (۱۳۸۹). نگاهی به سرمایه اجتماعی با رویکرد دینی و بررسی تأثیر آن بر افزایش خلاقیت، نوآوری و شکوفایی جامعه، در قدرت نرم، فرهنگ و امنیت، تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
- ردادی، محسن (۱۳۸۹). منابع قدرت نرم: سرمایه اجتماعی در اسلام، تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
- روح‌الامینی، محمود (۱۳۷۳). فولکلور فرهنگ در «جبهه‌ای نو در فرهنگ‌شناسی ایران»، به اهتمام محسن مهرآبادی، تهران: دفتر پژوهش و گسترش فرهنگ جبهه، چاپ اول.
- سنگری، محمدرضا و عبداللهی، مهدى (۱۳۸۰). عوامل فرهنگی و معنوی دفاع مقدس، جلد سوم، فرهنگ عاشورا، قم: زمزم هدایت.
- شهرام نیا، امیرمسعود؛ خدای، فرزانه السادات (۱۳۸۸). بررسی نقش سرمایه اجتماعی در پیروزی عملیات‌های جنگ تحمیلی. مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی تحولات جدید ایران و جهان. قزوین: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی.
- علینی، محمد (۱۳۹۱). سرمایه اجتماعی در آموزه‌های اسلامی. قم: بوستان کتاب.
- فصیحی، امان‌الله (۱۳۸۹). اسلام و سرمایه اجتماعی با تأکید بر رویکرد فرهنگی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- کریمی، مصطفی (۱۳۸۹). بررسی نقش و تحولات سرمایه اجتماعی جامعه ایران در دوران دفاع مقدس. نگین ایران. ۹ (۳۵)، ۶۹-۹۲.
- کشیشیان سیرکی، گارینه (۱۴۰۰). تاثیر سرمایه اجتماعی بر امنیت ملی در دوران دفاع مقدس، مطالعات دفاع مقدس، ۷ (۲۵)، ۲۹-۵۴.
- کلمن، جیمز (۱۳۷۷). بنیادهای نظریه اجتماعی. ترجمه منوچهر صبوری. تهران: نشر نی.
- مصلی نژاد، عباس (۱۳۸۸). فرهنگ سیاسی ایران، تهران: فرهنگ صبا، چاپ سوم.
- مولایی آرانی، مهدی و باقری کنی، مصباح‌الهدی (۱۳۹۵). بررسی عوامل جهت‌دهنده سرمایه اجتماعی در دوران دفاع مقدس، مدیریت اسلامی، ۲۴ (۲)، ۷۷-۱۰۳.

مویدفر، رزیتا(۱۳۹۰). نگرشی بر سرمایه اجتماعی و ابعاد آن. در سرمایه اجتماعی و وضعیت آن در ایران. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.